

कालनानात्वंकालोजीवस्तस्यनानात्वंकृतत्रेतादिरूपेण तथा हि सत्कर्मपराङ्मुखः शयानः पुरुषः कलिरित्युच्यते अधर्मे हातुमिच्छन्संजिहानोद्वापरः धर्ममनुष्ठातुमुद्युक्त उत्तिष्ठन्नेता धर्मे चरन्कृतं भवति तथा च श्रुतिः कलिः शयानो भवति संजिहानस्तुद्वापरः उत्तिष्ठन्नेता भवति कृतं संपद्यते चरन्ति सच कालोऽनादिनिधनः प्रजाः सूतेऽत्तिचेति जीवस्य तत्पदार्थाभेद उक्तः ॥ १९ ॥ यच्चेदंकालाख्यं भूतानां प्रभव उत्पत्तिः स्थानं पोषणं संयमः प्रलयः यमः नियंतांतर्यामी यत्र वर्तते भूतानि स्वभावेन ब्रह्मभावेन न तु विकृतेन रूपेण ॥ २० ॥ काल एव सर्गादिकं तेन ज्ञानं नाम विद्यैव प्रतीचोऽज्ञानकृतजीवत्वबाधेन ब्रह्मभावप्रकाशिकानत्वात्मन्यतिशय आत्मोच्छेदो वेति अध्यायद्वयेन स्पष्टीकृतं ॥ २१ ॥ इति शांतिः मो० नै० भा० एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ७ ॥ एवं ज्ञानपदार्थव्याख्यानप्रसंगादात्मनोऽ

निश्चितं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ॥ कीर्तितं यत्पुरस्तान्मेसूते यच्चात्तिच प्रजाः ॥ १९ ॥ यच्चेदंप्रभवः स्थानं भूतानां संयमो यमः ॥ स्वभावेनैव वर्तते द्वंद्वं सृष्टानि भूरिशः ॥ २० ॥ सर्गः कालो धृतिर्वेदाः कर्ता कार्यं क्रियाफलं ॥ एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि मोक्षधर्मपर्वणि शुकानुप्रश्ने एकोनचत्वारिंशदधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच इत्युक्तो भिप्रशस्यैतत्परमर्षेस्तु शासनं ॥ मोक्षधर्मार्थसंयुक्तमिदं प्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ १ ॥ शुक उवाच प्रज्ञावान् श्रोत्रियो यज्वाकृतप्रज्ञो न सूयकः ॥ अनागतमनैर्तिल्यंकथं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २ ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण सर्वत्यागेन मेधया ॥ सांख्ये वायदिवा योग एतत्पृष्टो वदस्व मे ॥ ३ ॥ मनसश्चेंद्रियाणां च यथैकाग्र्यमवाप्यते ॥ येनोपायेन पुरुषैस्तत्त्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥ व्यास उवाच नान्यत्र विद्या तपसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्र सर्वसंत्यागात् सिद्धिं विंदति कश्चन ॥ ५ ॥ महाभूतानि सर्वाणि पूर्वसृष्टिः स्वयं भुवः ॥ भूयिष्ठं प्राणभृद्भ्रामे निविष्टानि शरीरिषु ॥ ६ ॥ भूमेर्देहो जलात्स्नेहो ज्योतिषश्चक्षुषी स्मृते ॥ प्राणापानाश्च यो वायुः खेष्वाकाशं शरीरिणां ॥ ७ ॥

नाधेयातिशयत्वमुक्तं तच्च न कर्त्रात्मपक्षे उच्छेदपक्षे वायुज्यते अतः परिशेषात् असंगात्मवादिनोऽसांख्ययोगयोरेव व्यवतिष्ठत इति तयोरेव विभागार्थमध्यायद्वयमारभ्यते इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ अनागतं प्रत्यक्षा नुमानाभ्यामज्ञातं अनैतिह्यं पाहवनीयादिवदलौकिकमपि इदमित्थमिति वेदेनापि निर्देश्यं ॥ २ ॥ ३ ॥ यथायत्प्रकारकमैकाग्र्यं ॥ ४ ॥ विद्यादिपदैः क्रमेणाश्रमचतुष्टयधर्मा उक्ताः ॥ ५ ॥ स्वयं भुवर्दे श्वरस्य महाभूतानि पूर्वसृष्टिः तानि च प्राणभृद्भ्रामे जीवसंघे शरीरिषु शरीराभिमानिषु मूढजीवेषु भूयिष्ठं निविष्टानि तैरात्मत्वेन गृहीतानीत्यर्थः पृथक् सृष्टिरिति पाठे भौतिकसृष्टेः पृथगेव भूतसृष्टिस्ततः प्राचीनत्वादिति स एवार्थः ॥ ६ ॥ खेषु नासादिरंध्रेषु ॥ ७ ॥